

“Het stercke Fort S. Stevens-waert” - in woord en in beeld

Bas Cretskens

Wie door het Streekmuseum in Stevensweert loopt, ziet daar allerlei interessante voorwerpen hangen, staan en liggen die gegroepeerd zijn rondom een aantal thema's. Eén van de belangrijkste van die thema's is natuurlijk de Spaanse vesting die vanaf de 17e eeuw is aangelegd in en rond Stevensweert. Er zijn bodemvondsten te zien die verband houden met de vesting, natuurlijk is er de imposante maquette van het Stevensweert van ongeveer 200 jaar geleden, maar ook verschillende kaarten geven meer informatie over dit onderwerp. Eén daarvan is de onderstaande kaart die wellicht veel lezers al bekend voor komt.

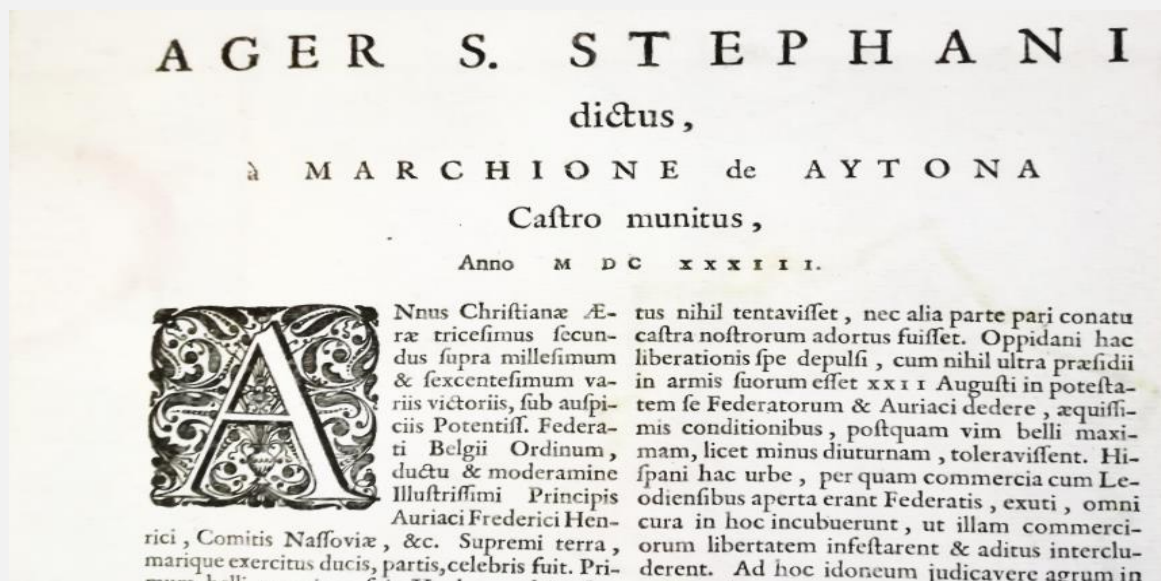
Stephanowerta ab Hispanis munita, uit Tonneel der Steden, Blaeu

Een landkaart dus, dat is wat we zien als we naar de bovenstaande afbeelding kijken. Een oude kaart, en in dit geval natuurlijk van het Eiland in de Maas. Maar is daar nu zoveel over te vertellen dat er een artikel in dit jaarboek mee gevuld kan worden? Ja, daar is inderdaad zoveel over te vertellen! Wat is er dan zo bijzonder aan deze kaart dat ze er een plekje in dit jaarboek van *Amici Insulae* mee verdiend heeft? Het korte antwoord daarop luidt: heel veel. Het lange antwoord vormt de rest van dit artikel.

Laat ik eerst beginnen met een korte introductie. Wat zien we hierboven? De originele titel zegt het eigenlijk al: “Het stercke Fort S. Stevens-waert, voor de Koninglijcke Majesteyt van Spanje, door ordre van den Marquis d’Aytona, in ’t jaer cio io c xxxiii, gebouwt“. Het is dus een kaart van het Eiland in de Maas met de vestingwerken zoals die in 1633 door de Spanjaarden zijn aangelegd. De kaart is afgebeeld in een atlas met de titel “Toonneel der Steden van de Nederlanden”, die in 1649 werd uitgegeven door Joan Blaeu in Amsterdam.

Het was midden in de Nederlandse Gouden Eeuw en Amsterdam bevond zich op dat moment op het hoogtepunt van haar rijkdom en was het centrum voor de wereldhandel. Het is dan ook niet vreemd dat Amsterdam toen óók een centrum was voor cartografie. De genoemde Blaeu was één van de bekendste uitgevers van kaarten en atlassen in die tijd. Het ging daarbij dan veelal om uiterst luxueuze en kostbare uitgaves die bedoeld waren voor de rijken der aarde. Aanvankelijk publiceerde Blaeu in 1649 de genoemde atlas “Tonneel der Steden” in het Latijn, maar een aantal jaren later, in 1652, volgde ook een Nederlandstalige versie. De kaarten in beide versies zijn hetzelfde, maar de Nederlandse tekst is geen letterlijke vertaling van de oorspronkelijke Latijnse versie, eerder een vrije weergave met hier en daar een kleine aanpassing.

In de atlas treffen we ruim tweehonderd kaarten aan van alle plaatsen van enig belang in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, waaronder dus ook Stevensweert. Het opvallende is dat in de Nederlandse versie van de vier pagina’s die gewijd zijn aan Stevensweert, de kaart er twee beslaat en de andere twee gevuld zijn met tekst - in het Latijn was er overigens maar één pagina nodig voor de tekst. Zo’n grote hoeveelheid tekst is niet iets dat we gewend zijn van moderne atlassen. Diezelfde combinatie van afbeelding en tekst geldt overigens niet alleen voor Stevensweert, maar natuurlijk voor de hele atlas: alle kaarten gaan vergezeld van een uitgebreide begeleidende tekst. In sommige gevallen is er zelfs alleen maar een beschrijving van een plaats en geen kaart aanwezig. Dat droeve lot treft bijvoorbeeld in onze omgeving Nieuwstadt, Echt, Montfort, Kessel en Odiliënberg die samen een halve bladzij tekst moeten delen, zonder kaart “vermits wy die niet konden bekomen” zoals Blaeu verklaart.

Over het algemeen krijgen vooral de kaarten uit deze bijzondere atlas de volle aandacht, maar dat is eigenlijk onterecht omdat juist de combinatie van kaart en tekst zo bijzonder is, om niet te zeggen uniek. De tekst die Blaeu heeft geschreven voor Stevensweert, maakt duidelijk waarom het Eiland in de Maas wél is opgenomen in de atlas, te midden van veel grotere steden als Venlo en Roermond. En die reden is (naast het feit dat Blaeu van Stevensweert een kaart te pakken wist te krijgen) de (gewonnen) strijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden tegen de Spanjaarden, die voor de Hollander Blaeu als het ware de achtergrond vormt voor zijn atlas.

Dat wordt als snel duidelijk als we de atlastekst over Stevensweert gaan lezen. Blaeu begint zijn beschrijving namelijk als volgt: “De Staten Generael der Vereenigde Nederlanden

hebben, in 't jaer duysent ses honderdt twee-en-dertigh, onder het voorsichtigh en wijs beleyt van Frederick Henrick, Prince van Oranje, Opper-velt-heer over hare legers te water en te lande, in korten tijdt de steden Venlo, Ruermonde en Stralen verovert..." We zitten dus meteen midden in het oorlogsgewoel van de Tachtigjarige Oorlog. De schrijver vervolgt zijn verhaal kort samengevat met de betreuenswaardige dood van Ernst Casimir, stadhouder van Friesland, en de veldtocht van stadhouder Frederik Hendrik, de prins van Oranje, die na de verovering van Venlo en Roermond verder gaat naar het zuiden en het beleg opslaat voor Maastricht. Ondanks Spaanse pogingen de stad te ontzetten valt ook Maastricht uiteindelijk in Hollandse handen.

Maar het wordt tijd om onze Hollandse schrijver uit de zeventiende eeuw zelf weer aan het woord te laten, want die gaat zijn vizier nu rechtstreeks richten op Stevensweert. Maastricht is zoals gezegd in de handen van de Hollanders gevallen en de Spanjaarden nemen tegenmaatregelen. "De Spaensche, dien dit verlies (*namelijk van Maastricht*) dapper smartte, hebben alle vlijt en neerstigheydt aengewent, om den onderlingen handel der Vereenighde Nederlanden met de naburige Luyckenaren langs de Mase soo verre te beletten, datse die niet konden doen, dan, als voor henen, over haren bodem, oft een plaets met haer krijghs-volck beset." Ofwel: de Spanjaarden willen de Maas blokkeren om te zorgen dat de Republiek der Verenigde Nederlanden geen vrije doorgang heeft over deze belangrijke handelsweg. En daartoe hebben ze hun oog laten vallen op een geschikte plek! "Om dit uyt te wercken, hebben sy seekeren Waert, tusschen Roermond en Maeseyck in de Mase gelegen, besien, en tot hun voornemen bequaem gevonden; dien sy S. Stevens-Waert noemden, gelijk die by desen naem noch heden bekend is. Op dese gemelde Waert had Graef Hendrik van den Bergh, eertijts Generael over het leger des Konings van Spanjen, een groot huys oft heerlijkheydt, welck nu in't Fort S. Stevens-waert begrepen is."

Dat niet alleen de Spanjaarden zich bewust waren van de strategische mogelijkheden van Stevensweert blijkt uit het vervolg. De genoemde graaf Hendrik van den Bergh, bezitter van het kasteel te Stevensweert, die iets eerder was overgelopen van de Spaanse naar de Hollandse zijde, had nog zo gewaarschuwd, maar natuurlijk wilden de hoge heren in Holland niet naar hem luisteren... "Men seyt dat hy (tot versekering van sijn huys, oft tot nadeel der Spaenschen, die hy met sijn Generaelschap verlaten had) aen de Heeren Staten, en sijn Hoogheydt de Prins van Oranje, dickmael (= vaak) versocht heeft, dat sy desen Waert, eer de Spaenschen daer toe verstonden, souden sterck maecken en wel besettten; want hem de nuttigheydt en gelegentheydt deser saeck bekend was. Oft dit vast gaet; en, indien 't soo is, waerom de Heeren Staten Graef Hendricks versoeck niet toegestaen hebben, is mij onbewust." De Nederlandse tekst wijkt hier trouwens iets af van de Latijnse versie: de beweegredenen van graaf Van den Bergh (de bescherming van zijn kasteel of benadeling der Spanjaarden) worden in het Latijn niet genoemd, maar de mogelijke redenen waarom zijn aanbeveling niet wordt overgenomen juist wel. De Latijnse Blaeu geeft daarvoor twee verklaringen: ofwel de Staten vertrouwden de adviezen van Graaf van den Bergh niet ofwel dachten ze dat de Spanjaarden vanwege het recente overlijden van landvoogdes Isabella met andere dingen bezig waren dan met het aanleggen van nieuwe vestingen en er geen aandacht hoefde te worden geschonken aan het Eiland in de Maas. De laatste verklaring klopt in ieder geval niet, want Isabella overleed in december 1633, terwijl de Spanjaarden al in mei 1633 Stevensweert in bezit zouden nemen... Misschien is deze onjuistheid trouwens wel de reden waarom er in de Nederlandse tekst van een paar jaar later niet meer over wordt gesproken, maar de schrijver juist zegt dat hij de beweegredenen niet kent. Voortschrijdend inzicht?

Hoe dan ook, de Hollanders maakten een inschattingfout, want de Spanjaarden nemen in mei 1633 bezit van het Eiland in de Maas (en dus ook van het kasteel van de overloper Van den Bergh) en gaan er direct aan het werk. En ze pakken het grondig aan! Er volgt een beschrijving van alle verdedigingswerken die worden aangelegd en die ook op de kaart in de atlas terug te zien zijn.

“Doch dit is seker, dat in ’t jaer duysent ses hondert drie-en-dertigh, de Marquis d’Aytona (een van de Gouverneurs, die, by af-lijvigheydt, der doorluchtighste Infante (*de Spaanse landvoogdes Isabella*), de Nederlanden, tot naerder ordre des Konings, souden regeeren) begonnen heeft de gemelde Waert langhs de oude Maes met een retrenchement te verstercken, ’t selve met acht redouten versekert; en, om de voorgenome wercken onverhindert te voltrecken, aen d’oversijde van d’oude Maes drie halve manen met een redout doen maecken.” Op bevel van het Spaanse opperbevel, in de persoon van de markies van Aytona (ook wel Francisco de Moncada genaamd) komt er dus om te beginnen een verdedigingslinie op de oevers van de Oude Maas. Behalve een retrenchement (waarschijnlijk in de vorm van een soort dijk) komen er acht redouten (een redoute is een eenvoudige, aarden schans) aan de Stevensweertse westelijke oever en daarnaast nog drie verdedigingswerken op de andere oostelijke oever (verbonden door bruggen), die allemaal goed terug zijn te zien op de kaart.

Blaeu gaat verder met de beschrijving van de vesting zelf, inclusief schipbrug en bijbehorend verdedigingswerk op de Belgische oever (een zogenaamde halve maan): “Als dit volmaect was, heeft de Marquis, voortvarende met het fortificeren van de Waert, aen de riviere de Maes een Royaele Schans met ses punten doen leggen, die hy ’t Fort S. Stevens-waert noemde, liet daer een schip-brugge over de rivier slaen, en, om die te bevrijden, wiert er een stercke halve maen op d’oversijde van de Maes geleydt”. Een opmerkelijk verschil met de oorspronkelijke Latijnse tekst is dat daarin wordt gesproken over een vesting met zeven punten in plaats van zes. Een blik op een willekeurige kaart van de vesting Stevensweert laat zien dat voor allebei wel iets te zeggen valt. Er zijn immers zes echte bastions of punten te zien, terwijl het zevende bastion vanwege de ligging een afwijkende vorm had en geen echte uitstekende punt vormde.

Om totale controle over het scheepvaartverkeer te krijgen sloegen de Spanjaarden ook nog een rij palen van de ene oever naar de andere: “Oock gaf de Marquis ordre, tot groot nadeel der inwoonders van Maestricht, en al de gene die haer koopmanschap langs de Maes vervoeren, dat men de selve rivier, aen ’t eynde van de Waert, soude toepalen.” Of de palen een groot succes waren en er lang gestaan hebben,

Detail van de kaart van Blaeu: versterkingen op het noordelijke punt van het Eiland in de Maas

is de vraag, gezien de kracht van het Maaswater, zeker in die tijd toen de Maas nog volledig ongetemd was. In de Latijnse tekst worden ze overigens niet genoemd.

De Spaanse bevelhebber, de markies van Aytona, ofwel Francisco de Moncada, was nog niet klaar. Behalve de redoutes, de halve manen en de hoofdvesting liet hij verspreid over het eiland nog vier legerplaatsen ofwel kwartieren aanleggen en een viertal forten die versterkt waren met grachten en bastions. Daarmee kwam het totaal op het hele Eiland in de Maas dus op zeventien versterkingen. “Hy (*Moncada*) had, tot bescherming van d’arbeyders, vier legerplaatsen ofte kwartieren op de gemelde Waert; en liet, nae ’t maecken van ’t groote Fort, om alles te beter te versekeren, noch vier forten, elck met vier punten, (gelijck in d’afteyckening der selve kan gesien worden) omtrent het groote leggen; die alle met een sterck guarnisoen in tijde van oorlogh, beset waren; soo dat in die tijdt de koophandel der Vereenighde Landen, door ’t verstercken van dese Waert, seer bekommert wiert.” En na deze droevige conclusie (tenminste vanuit Hollands oogpunt) kan de schrijver gelukkig positiever eindigen: “Doch dese en andere nevelen des Oorloghs sijn nu met de selve, door ’t schijnen der lieve Vrede, (die ‘k wensch dat niet dan met de wereltd eyndigh) verdwenen.” Inderdaad, de Nederlandse versie van de atlas is verschenen in 1652, een aantal jaren na het sluiten van de vrede van Munster in 1648 waarmee de Tachtigjarige Oorlog werd beëindigd en er officieel sprake was van vrede. In de Latijnse versie uit 1649 ontbreekt deze laatste zin trouwens...

Tot zover de schrijver, die ons een mooie uitleg heeft gegeven van de (historische) achtergrond van de vesting Stevensweert. Laten we eens gaan nagaan wat de tekenaar ons op de kaart laat zien.

De kaartenmaker heeft zich kunnen uitleven. Enerzijds zien we alle versterkingen die ook al in de tekst zijn genoemd: de zespuntige (of eigenlijk zevenpuntige) vesting, de schipbrug met de halve maan op de westelijke oever van de Maas, de afsluiting van de rivier met palen, vier legerplaatsen en vier vierpuntige forten (waarvan het zuidelijke, dat later Contelmo werd genoemd het bekendste is). Er loopt een dijk langs de oever van de Nieuwe Maas en een verdere versterking langs de oever van de oude Maas, waar we ook de acht kleinere redoutes (schansen) zien en de halve manen. Alles wat er in de tekst is beschreven, is op de kaart terug te vinden, naast een uitgebreid netwerk van wegen en paden en een aantal zijarmen van de Maas.

Aan de andere kant is er ook een artistieke kant die naar voren komt in allerlei kleine details die niet op de werkelijkheid zijn gebaseerd maar slechts dienen ter verfraaiing. Een goed voorbeeld is de tekening in de linker benedenhoek waar een aantal personen zijn neergezet in een landschap, ter opvulling van wat anders maar een leeg stuk papier zou zijn geweest. Ook de rest van de kaart is gevuld met bijvoorbeeld kleine figuurtjes of fraai uitgewerkte boompjes. Deze neiging tot versiering en invulling van de lege vlakken in de kaart is iets wat we in die

Detail van kaart van Blaeu

tijd wel vaker tegenkomen. Dat zorgde er bijvoorbeeld ook voor dat zeekaarten gevuld werden met allerlei fantastische zeemonsters en vreemde wezens. Daarmee verandert een

kaart plotseling in een kunstwerk en wordt zodoende zoveel meer dan een saaie plattegrond. Toch heeft de kaartenmaker van Blaeu zich qua versiering redelijk ingehouden en maakt de

kaart een behoorlijke strakke en bijna moderne indruk, waarbij er een goede balans gevonden is tussen zakelijkheid en schoonheid.

Dat wordt nog duidelijker als we Blaeu's kaart vergelijken met twee andere kaarten. Om te beginnen een 17^e-eeuwse gravure (ook te zien in het Streekmuseum) die is uitgegeven in Brussel. Op het bijgaande fragment is

17^e eeuwse gravure van de vesting Stevensweert uitgegeven door Jean Leonard te Brussel

het een drukte van belang rondom Stevensweert: overal zijn rondtrekkende groepen soldaten ingetekend en er is werkelijk geen stukje papier onbedekt, waardoor het overzicht een beetje verloren gaat, maar er wel veel te zien valt.

Een veel eenvoudiger plattegrond van het Eiland in de Maas dateert van ruim 50 jaar later, naar aanleiding van de inname door de Staatse troepen in 1702. Ze is afkomstig uit het boek Schouwburg van de Oorlog, vervaardigd door Petrus Schenk te Amsterdam rond 1720. Feitelijk zijn de kaarten van Schenk en Blaeu hetzelfde, behalve dat ze gespiegeld zijn. De jongste kaart heeft de oriëntatie zoals we de tegenwoordig gewend zijn, met het noorden aan de bovenkant, waardoor de Nieuwe Maas links ligt en de Oude Maas rechts. Bij de kaart van Blaeu is het andersom: daar ligt de Oude Maas aan

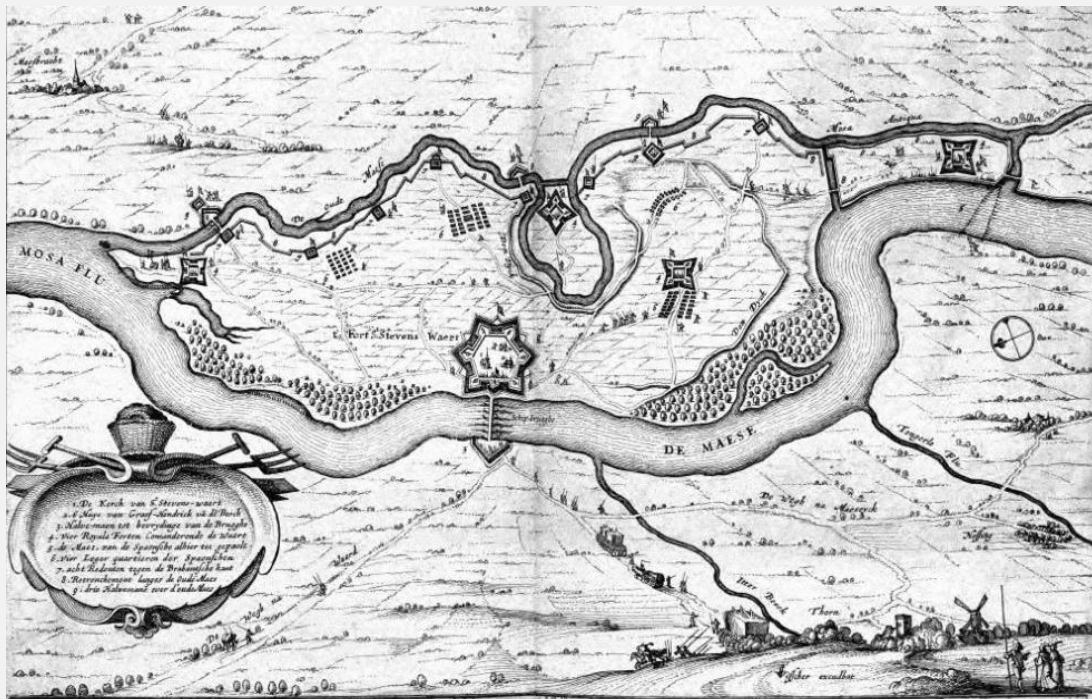

Gravure van Stevensweert door Petrus Schenk, afkomstig uit Schouwburg van de Oorlog

de linkerkant van de kaart. Verder zijn ze identiek: de verschillende forten verspreid over het eiland, de loop van de rivier met de dijk, het wegenpatroon en zelfs de bosschages langs het

water zijn op beide op dezelfde plek terug te vinden. Andere elementen ontbreken ook op beide kaarten: daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan alle andere bebouwing op het Eiland in de Maas buiten de militaire. Huizen op de Laak en Ohé, maar ook Brandt en Eiland staan er niet op. Op de Brusselse gravure zijn trouwens wel huizen afgebeeld op de Laak en in Ohé. Ook een groter gebouw zoals het Geudje ofwel kasteeltje Hasselholt is nergens terug te zien bij Blaeu. Op de kaart van begin 18e eeuw ontbreekt zelfs kasteel Walborg nog en dat is toch wel opvallend want dat stond er toen al heel wat jaren. Waarschijnlijk is dat onder andere te verklaren doordat de kaart vooral is gemaakt als illustratie van alle militaire versterkingen in de context van het historische verhaal, en was de rest (die geen rol speelde in de geschiedenis) dus van minder belang.

De overeenkomst tussen de kaarten van Blaeu en Schenk komt natuurlijk allereerst omdat ze zijn gebaseerd op dezelfde werkelijkheid, maar een andere belangrijke reden is waarschijnlijk dat ze allemaal gemaakt zijn op basis van dezelfde oorspronkelijke kaart of kaarten. Tenslotte gingen de atlasmaker in die tijd niet zelf met een meetlint op pad, maar werd er vaak vooral gekopieerd van anderen. Zo is er een iets oudere kaart bekend van het Eiland in de Maas, die precies dezelfde gegevens laat zien, maar een andere artistieke uitwerking heeft die meer in de richting gaat van de Brusselse kaart. Deze iets oudere kaart was vervaardigd door de Amsterdamse kaartenmaker Claes Jansz. Visscher, één van de concurrenten van Blaeu. Misschien was dit wel de bron voor de Amsterdammer Blaeu en zijn opvolgers of wellicht was een andere plattegrond de grondslag voor beide kaarten, want ze lijken wel enorm op elkaar. Dat kopieergedrag is natuurlijk ook de reden waarom kasteel Walborg zelfs op de eerder beschreven kaart van Schenk uit het begin van de 18^e eeuw nog nergens te vinden is...

Gedeelte van de kaart van Claes Jansz. Visscher

Wel schijnt Blaeu weinig te hebben gekopieerd van andere kaartenmakers en probeerde hij vooral te werken op basis van voorbeelden van kaarten die door stadsbesturen en andere gezaghebbers waren aangeleverd of geactualiseerd. Op grond daarvan waren zijn plattegronden over het algemeen redelijk nauwkeurig en genoten ze dan ook een goede reputatie, de reden waarom andere uitgevers ze dan ook nog lang bleven gebruiken als basis voor hun eigen werk, zelfs nog tot in de negentiende eeuw.

Laten we als afsluiting nog even terugkeren naar de kaart zelf... In hoeverre kwamen de gegevens op de kaart van Blaeu en zijn tijdgenoten overeen met de werkelijkheid? Vergelijkingsmateriaal hiervoor biedt ons onder andere het kaartenboek van Ohé en Laak en Stevensweert dat rond 1730 werd vervaardigd door landmeter Van der Crabben. Weliswaar is dat 80 jaar jonger maar we kunnen er nog wel het een en ander uit leren.

Zo kunnen we er in ieder geval uit opmaken dat de loop van de Nieuwe en Oude Maas en de verschillende zijtakken op de kaarten redelijk overeen lijkt te komen met de werkelijkheid. Voor het wegennet geldt dat veel minder, dus dat zou wel eens grotendeels aan de fantasie kunnen zijn ontsproten. De hoofdlijnen van de vesting Stevensweert komen op beide kaarten overeen, al is Blaeu's weergave wel erg eenvoudig – zo ontbreken bijvoorbeeld de ravelijnen (de eilandjes in de hoofdgracht). De verdere versterkingen buiten de hoofdvesting lijken begin 18^e eeuw geen militaire betekenis meer te hebben gehad en grotendeels te zijn verdwenen, hoewel bijvoorbeeld een aantal redoutes langs de Oude Maas nog wel terug te vinden zijn op de kaarten van Van der Crabben. Zo zijn er bijvoorbeeld nog twee redoutes ingetekend ter hoogte van het Eiland. Ook het noordelijkste fort (waarschijnlijk Fort Farelle genaamd) bij de samenkomst van Oude en Nieuwe Maas is nog duidelijk herkenbaar op de kaart. Contelmo, gelegen op het zuidelijkste punt van het Eiland in de Maas is nog slechts aanwezig als een boerderij met bijbehorende “hoff en boomgaerde”, niet langer als militaire versterking. Toch zijn tot op de dag van vandaag daar nog de contouren in het landschap herkenbaar.

De andere twee door Blaeu genoemde en afgebeelde forten lijken echter niet meer terug te vinden op de jongere kaarten en dat geldt ook voor de andere redoutes en de halve manen. Het is de vraag of deze wellicht al vrij snel na de aanleg hun belang verloren hadden of dat dit pas met het vertrek van de Spanjaarden en de komst van de Staatse machthebbers in 1702 gebeurde – ook zou het natuurlijk kunnen dat een aantal nooit heeft bestaan en slechts ontsproten is aan de fantasie der tekenaar.

Als we bedenken wat er in de loop van de eerste honderd jaar na aanleg van de vesting dus al lijkt te zijn verdwenen, dan is het geen wonder dat tegenwoordig, bijna vierhonderd jaar later nagenoeg alle sporen in het landschap zijn verdwenen van de machtige versterkingen die de Spanjaarden overal op het Eiland in de Maas hadden aangelegd. Wat ons rest zijn de kaarten...

Voor wie graag eens door Blaeu's Toneel der Steden wil bladeren is er een digitale versie met achtergrondinformatie beschikbaar op de website van de Universiteit van Utrecht, momenteel bereikbaar via <http://bc.library.uu.nl/nl/hollands-glorie-de-17de-eeuw-de-stadsplattegronden-van-blaeu.html>

Uitgebreidere informatie over de vesting Stevensweert is te lezen in het boek van Har Rutten, Stevensweert, Vesting aan de Maas, waarvan ik ook gebruik heb gemaakt bij het schrijven van dit artikel. Een overzicht van alle bekende kaarten van het Eiland in de Maas is terug te vinden in Stevensweert, Munten en kaarten, 1983, waarin Har Rutten het gedeelte over de kaarten voor zijn rekening heeft genomen.

Wie de kaart van Blaeu en de andere kaarten graag op groot formaat wil zien, kan daarvoor zoals gezegd terecht in het Streekmuseum Stevensweert/ Ohé en Laak. Daar hangen ook twee enorme kaarten met de situatie rond 1730, gebaseerd op het kaartenboek van Stevensweert/ Ohé en Laak van Van der Crabben (waarvan overigens door Amici Insulae in 1990 een reproductie is uitgegeven).